

ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ – ПЕРЕДУМОВА МОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ

У статті висвітлено психолого-педагогічні особливості засвоєння дітьми етичних норм, категорій, складових моральної свідомості й моральної поведінки дітей старшого дошкільного віку.

The article covers some psychological and pedagogical features of adopting ethic norms, categories and ideas as an essential constituent of moral consciousness and formation of moral behaviour of higher preschoolers.

Проблемі морального розвитку, становленню моральної свідомості й етичного виховання дітей дошкільного віку присвячено багато досліджень, зокрема досліджувалися: психологічні механізми становлення й розвитку моральних почуттів, уявлень, суджень, переконань і поведінки (О.В. Запорожець, С.Н. Карпова, А.Д. Кошелева, Ж.Піаже, Т.А. Репіна, Е.В.Субботський та ін.); характерні риси й закономірності морального розвитку дошкільника (Ж. Піаже, Е.В. Субботський, С.Г. Якобсон); педагогічні умови й засоби, що сприяють формуванню моральних норм у дітей (І.В. Княжева, Т.А. Маркова, В.Г. Нечаєва, Л.П. Стрелкова); формування моральної свідомості (Л.В. Артемова, І.Д.Бех, Л.І.Божович, З.Н.Борисова, Р.С.Буре, В.В.Зеньковський, В.Г.Нечаєва, Ж. Піаже та ін.).

Метою статті є дослідження і обґрунтування психолого-педагогічних особливостей засвоєння етичних норм як необхідної складової моральної свідомості і особливості процесу розвитку моральної поведінки у дітей старшого дошкільного віку.

На думку філософів (Р.Г. Апресян, Н.М. Вознюк, А.А. Гусейнов, О.Г.Дробницький, Е.Т. Малахов, М.Ф.Юрій та ін.), головними компонентами моральної свідомості індивіда є моральні почуття обов'язку, совісті, гідності, справедливості і т. ін. Найбільш складні суттєві поняття моральної свідомості, що відбивають вузлові сфери морального життя, отримують категоріальний статус: добро і зло, сенс життя і щастя, обов'язок і совість, моральний вибір і відповідальність, любов тощо. Однак слід підкреслити: поняття моральної свідомості та етичні категорії нетотожні. Поняття моральної свідомості формуються у процесі безпосереднього відбиття, опанування і оцінки соціальних відносин, поведінки людей у суспільній та індивідуальній свідомості [2: 38]. Отже, моральна свідомість індивіда існує в уявленнях, поняттях, переконаннях, ідеалах. У дошкільному віці формуються елементарні уявлення про мораль, судження про те, що добре і що погано, що можна робити і чого слід уникати. У цьому процесі дитина вчиться правильно оцінювати вчинки, обирати адекватну ситуації форму поведінки, усвідомлювати свої дії. Оцінювання вчинків відбувається за способом їх здійснення (як вчинив), результатами (які наслідки вчинку) і мотивами (чому так вчинив) [4: 221-223].

Ж. Піаже був одним із перших, хто піддав глибокому й детальному вивченню моральні уявлення, знання й судження дітей – складові моральної свідомості. Він визначив, що моральна свідомість дітей у процесі розвитку проходить дві стадії: 1) об'єктивної моралі, 2) суб'єктивної моралі. Ж. Піаже, проаналізувавши генезис моральних суджень на різних етапах дошкільного періоду, стверджував, що дітям молодшого, середнього і навіть старшого дошкільного віку властиві об'єктивна мораль, некритичне ставлення до вимог дорослих. Під об'єктивною мораллю Ж. Піаже розумів таку мораль, коли дитина вважає аморальним той вчинок, що має найбільш серйозні об'єктивні наслідки й зовсім не звертає уваги на мотиви й наміри, приховані за вчинком. Ж. Піаже розкрив передумови, що породжують об'єктивну мораль (егоцентризм дитячої думки дитини; інтелектуальний примус з боку дорослого) й особливо підкреслив їхній наслідок – виникнення зовнішніх уявлень у дітей щодо правил і норм моральної поведінки. Приділяючи значну увагу розвитку логіки у

моральних судженнях дітей, Ж. Піаже значно нижче оцінював значення моральних почуттів, що дало підстави визначити обґрунтовану ним теорію як моральний реалізм дитини [1: 3-4].

Теоретичний аналіз досліджень процесу формування моральної свідомості дитини показав деяку суперечливість у розумінні сутності цього феномена (моральної свідомості особистості дитини). Так, якщо додержуватися поглядів Ж.Піаже й Л.Колберга, то критерієм моральної свідомості дитини має слугувати процес оперування (осмислення й мислення) дитиною моральними критеріями й поняттями при вирішенні нею проблем моральних колізій і конфліктів. Одним словом, чим більш логічно й доказово дитина вирішує моральну дилему (колізію) на словесно-логічному рівні, оперуючи при цьому більшим тезаурусом моральних понять, норм, категорій, парадигм, тим більше високий моральний розвиток особистості дитини [5: 168-170].

Знання моральних норм є етапом морального розвитку. Моральний розвиток — рівень засвоєння уявлень про моральні норми, сформованості моральних почуттів і моральної поведінки. Механізмом перетворення моральних норм на суб'єктивну моральність є моральні почуття — стійкі переживання у свідомості людини, її суб'єктивне ставлення до себе, явищ суспільного буття, до інших людей. Певний тип поведінки набуває для індивіда значення й усвідомленості через почуття задоволення, радості або, навпаки, — сорому, дискомфорту. Завдяки моральним почуттям моральна свідомість і вчинки набувають морального змісту. У становленні моральної свідомості значну роль при цьому відіграє воля, яка допомагає людині опанувати себе, дає внутрішню свободу і спонукає до морального вчинку [1: 5].

Учені (О.В. Запорожець, В.В. Зеньковський, В.К. Котирло, А.Д. Кошелева, І.В. Княжева, Я.З. Неверович, Т.А. Рєпіна, В. Штерн і ін.) підкреслюють, що моральні почуття діти виражають і проявляють у шанобливому ставленні до потреб і інтересів інших людей, у здатності зважати на положення іншого, висловлювати співчуття до чужого лиха і співпереживати чужим радощам. В.В. Зеньковський зауважує, що емоційна сфера протягом дошкільного дитинства посідає центральне місце, і моральна активність носить емоційний характер. Учені (О.В. Запорожець, А.Д. Кошалева, М.Н. Матюшина, С.Г. Якобсон) наголошують, що емоції й почуття в дошкільному дитинстві домінують над розумом і є визначальними у поведінці [6: 34-35].

Психологічні дослідження з морального розвитку (Т.П. Абдулова, Н.Айзенберг, Л.І. Божович, К.Гіллган, П.Я. Гальперін, Д.Б. Ельконін, О.В.Запорожець, Л.Кольберг, Д.Л. Кребс, О.М. Леонтьєв, Є.В. Субботський, Ж.Піаже, С.Г Якобсон та ін.) показують, що це процес не лінійний; він розвертається на фоні численних протиріч. Змістовний розгляд процесу засвоєння моральних норм можливо тільки при аналізі генезису моральної позиції особистості. Саме в динамічному процесі розвитку, у змінах структури моральної свідомості можна виділити ті фактори, які визначають хід морального розвитку, безпосередньо впливаючи на нього. Проблема специфічності моральних норм, особливостей їх засвоєння й дотримання має потребу в спеціальному розгляді. Як наголошує Т.П. Абдулова, актуальним залишається й питання про гетерогенність моральної свідомості дитини, стійкості й узагальненості засвоєних їм моральних імперативів. Як зазначає Т.П. Абдулова, розробка проблеми морального розвитку у вітчизняній психології традиційно відбувалася в межах діяльнісного підходу, беручи свій початок з концепції розвитку вищих психічних функцій Л.С. Виготського [Л.С. Виготський, 1983; А.Н. Леонтьєв, 1975].

Теоретичний аналіз морального розвитку як особливого виду діяльності містить аналіз значенневої, мотиваційно-потребової і емоційної сторін процесу морального становлення особистості. Потреби виступають у якості стану особистості, завдяки яким здійснюється регулювання поведінки, визначається спрямованість мислення, почуттів і волі людини. Мотиви надають відбитій в індивідуальній свідомості дійсності особистісний зміст. Мотиви не безпосередньо здійснюють функцію контролювання, а через механізм емоційної корекції поведінки: емоції оцінюють особистісний зміст подій, що відбуваються, й у випадку невідповідності цього змісту мотивам змінюють загальну спрямованість діяльності особистості. Проте не всі вітчизняні психологи дотримуються мотиваційно-діяльнісного

підходу. У рамках цієї концепції різні дослідники займали власну нішу, наголошуючи на тих або інших наукових розробках. Насамперед слід назвати П.Я. Гальперіна, який підходить до морального розвитку як до особливого виду орієнтовної діяльності; Л.І. Божобич та її підхід до морального розвитку як до засвоєння зразків; С.Г. Якобсон – її підхід до морального розвитку як діяльності, регульованою самооцінкою [1: 5-7].

Моральні уявлення, знання й судження дошкільника вчені (С.Н. Карпова, В.К. Котирло, Л.Г. Петрушина, Є.В. Субботський) вивчають у порівнянні з моральною поведінкою і виділяють особливості, властиві дітям дошкільного віку: у розвитку моральні уявлення “випереджають” моральну поведінку (С.Н. Карпова, Л.Г. Петрушина, С.Г. Якобсон); в дошкільника спостерігається суттєве розходження між вербальною і реальною поведінкою (Є.В. Субботський, С.Г. Якобсон); наявність моральних уявлень є необхідним, але не вирішальним фактором й умовою в дотриманні моральних норм (Т.А. Рєпіна, С.Г. Якобсон), а вирішальне значення надається здатності дитини умовно розмежувати позиції об'єкта й суб'єкта й виступати в кожній з них [8: 19-20].

Дослідження В.О. Петровського, проведене серед дошкільників показало, що не зважаючи на усвідомлення дитиною позитивності або негативності моральної норми й дії щодо її реалізації (мова йде про негативні моральні вчинки) – дитина за відсутності старшого, який встановлює цю нормативну планку моральної норми порушує цю моральну норму й чинить так тому, що йому за якихось внутрішніх причин необхідно, тобто робить аморальний вчинок (бере іграшку, що йому заборонив брати вихователь або батьки) [3: 324-325].

Експериментальне дослідження О.О. Смирнової і В.М. Холмогорової, яке проводилося у старших групах Московських дошкільних закладів також доводить невідповідність між знанням дітьми етичних категорій і моральних норм і сформованістю моральної поведінки. Дослідження проводилось у три етапи: 1) розповідь і етична бесіда за нею, 2) бесіда за картинками етичного змісту, 3) відтворення ситуації у житті. На всіх етапах використовувалася одна й та ж ситуація – одній дитині у групі не вистачило цукерки, як реагують інші діти, а як би вчинив ти? Результати засвідчили, що на першому етапі 90% дітей відповіли правильно, на другому етапі правильний вибір зробили 85% дітей, на третьому етапі – 24 % дітей не хотіли ділитися цукеркою, 16 % запропонували поділитися іншим дітям, 22% поділилися з очевидним незадоволенням, і лише 38 % швидко і без заперечень поділилися цукеркою [7: 26-36].

Проведене нами дослідження також підтверджує експериментальні дані отримані В.А. Петровським, О.О. Смирновою та В.М. Холмогоровою. Дослідження проводилося у старших групах дошкільних закладів Одещини. Виявлено, що переважна більшість дітей мають моральні уявлення, усвідомлюють моральні норми, позитивні або негативні наслідки певної поведінки. Дослідження проводилось у два етапи.

На першому етапі дітям було запропоновано моделі моральної поведінки, які вони мали пояснити під час етичних бесід за змістом розповідей вихователя або за змістом запропонованих картинок. Дослідження було спрямоване на визначення розуміння дітьми таких понять як: любов до батьків, повага до старших і її прояв, патріотичні почуття, дружба, співчуття і співпереживання, взаємодопомога тощо. Отримані дані засвідчили, що більшість дітей обізнані з правилами моральної поведінки. Так, 55% ЕГ і 60% дітей КГ правильно трактують ці поняття, пояснюють і оцінюють поведінку героїв розповідей і малюнків, не розуміють моральних правил поведінки або неправильно їх трактують – 35% ЕГ і 30 % КГ (неправильні відповіді), не відповіли на запитання 10 % ЕГ і 10% КГ дітей.

За результатами другого етапу дослідження, під час якого проводилися спостереження і відтворення в дійсності ситуацій, близьких до ситуацій попередніх розповідей. З'ясувалося, що доволі малий відсоток дітей дотримується правил моральної поведінки. Так, стійка моральна поведінка виявилась у 30% ЕГ і 35% КГ дітей, нестійка моральна поведінка виявилась у 70% ЕГ і 65% КГ дітей.

Отже, моральні норми й правила у процесі інтеріоризації проходять якісь метаморфози, які на сьогоднішній момент залишаються невизначеними. Можна тільки припустити, що процес формування моральної свідомості, моральний розвиток і формування моральної поведінки здійснюватиметься більш ефективно за умови надбання дитиною у подальшому навчанні теоретичної бази, широкого використання позитивних моральних прикладів, акцентування уваги на негативних і позитивних вчинках дітей, пояснюючи їхні наслідки, створення ситуацій, які б вимагали від дитини зробити моральний вибір та ін. Усе це зумовило розробку експериментальної методики формування моральної свідомості, а відтак і моральної поведінки в дітей старшого дошкільного віку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абдулова Т.П. Предпосылки формирования морального сознания в старшем дошкольном возрасте. Автореф. дисс. ... канд. психолог. наук. – М., 2001. – 24 с.
2. Гусейнов А.А., Апресян Р.Г. Этика. Учебник. – М., 2000. – 470 с.
3. Петровский А.В. Ярошевский М.Г. Основы теоретической психологии. – М.: ИНФРА, 1998. – 528 с.
4. Поніманська Т.І. Дошкільна педагогіка // Навч. посібник для студентів ВНЗ. – К.: Академія, 2004. – 456 с.
5. Тепляков Н.Н., Галкина Н.П. Реконструкция системы нравственных парадигм детей дошкольного возраста // Наука і освіта. – Спецвипуск “Терапія душі”. – Одеса, 2004. – №3. – С. 168-170.
6. Складарова Т.В., Янушкявичене О.Л. Возрастная педагогика и психология / Учебн. пособие для студ. пед. вузов. – М.: ПРО-Пресс, 2002. – 423 с.
7. Смирнова Е.О., Холмогорова В.М. Соотношение непосредственных и опосредованных побудителей нравственного поведения детей // Вопросы психологии. – М., 2001. – № 1. – С. 26-36.
8. Чекина Л.Ф. Педагогическая диагностика нравственной воспитанности. Вопросы психологии. – М., 2006 – №11. <http://www.schools.kiev.ua/meeting/forum2/8.shtml>.

УДК 37.013

В.В. Колісніченко

ДІАГНОСТИКО-ПРОФІЛАКТИЧНА РОБОТА З ПІДЛІТКАМИ, СХИЛЬНИМИ ДО АДИКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ

Стаття присвячена питанням організації профілактичної роботи з підлітками-девіантами. Розкрито актуальність проблеми, що розглядається, наведені рекомендації щодо діагностико-превентивної діяльності соціальних інститутів з дітьми “групи ризику”.

This article is concerned with the issue of organization of prophylactic work with teenagers addicted deviant behavior. The author interprets an actuality of the issue, proves recommendations for realization of a diagnostic and preventive work of social institutions with the children of “risk group”.

Проблема соціальної адаптації молоді вимагає скоординованої концентрації зусиль державних установ, навчальних та позашкільних закладів, педагогів, психологів, соціологів. Повною мірою це відноситься і до дітей, схильних до девіантної поведінки. В умовах нової соціально-економічної ситуації зміни ціннісних реалій обґрунтування сучасних форм і методів здійснення освітньо-виховної роботи з педагогічно занедбаними дітьми, зокрема покращення профілактичної діяльності працівників міліції є однією з актуальних педагогічних проблем.

Аналіз досліджень (М.Дідик [2], Н.Зобенько [4], В.Турияница [11] та ін.) підтверджують необхідність удосконалення роботи працівників правоохоронних органів,